

Історія

УДК 908: 94 (477. 82-2):27

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19363482>

Волинський краєзнавець – священник Михайло Струменський

Віталій Бондарчук,

кандидат історичних наук,

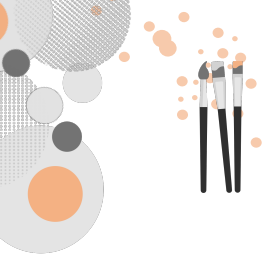
головний зберігач фондів Музею історії

Національного університету «Острозька академія»

м. Острог, Україна, <https://orcid.org/0009-0006-3460-8542>

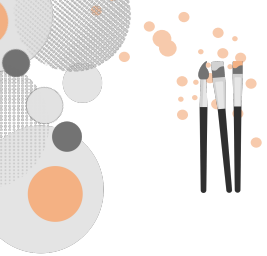
Прийнято: 14.03.2026 | Опубліковано: 30.03.2026

***Анотація.** Суттєві трансформації суспільної свідомості внаслідок війни обумовлюють особливу актуалізацію збереження історичної пам'яті народу. У цьому плані важливе значення завжди мала діяльність священників і церковних ієрархів, які досліджуючи історію сіл, міст і містечок, зробили вагомий внесок в розвиток краєзнавства, співпрацювали з науковими установами, зберігали релігійні та історичні артефакти, засновували церковні давньосховища, що переростали у музеї. До їх когорти безумовно належить священник Михайло Костянтинович Струменський, розстріляний за вироком НКВС в 1937 р. **Мета статті:** на основі збережених донині архівних документів і опублікованих праць Струменського простежити його життєвий і творчий шлях та визначити його внесок у розвиток краєзнавства і музейної справи. У дослідженні використовувались **методи** аналізу і синтезу, що дають змогу уявити цілісну картину життя священника в*

контексті історичної ситуації в країні наприкінці XIX – в п. пол. XX ст. і зосередити увагу на особливо важливих фактах, які розглядаються у хронологічній послідовності. **Результати:** зроблено комплексне дослідження наукової спадщини М. Струменського, проаналізовано складені ним каталоги рукописних книг XIV – XVII ст., його статті, присвячені історії православної церкви, біблійним та історичним персонажам і церковним ієрархам, краєзнавчі нариси, присвячені пам'яткам архітектури Острога. Встановлено, що об'єктивність, неупередженість і цінність досліджень М. Струменського обумовлюється тим, що вони базуються на опрацюванні десятків наукових публікацій вітчизняних та закордонних авторів та архівних документів, які зберігались на той час у церквах, монастирях, приватних осіб і які, на жаль, сьогодні втрачені. **Новизна дослідження** полягає в тому, що вперше в науковий обіг введено головні результати богословських, історичних і краєзнавчих праць М. Струменського, а також документальні джерела щодо його біографії та діяльності Братства імені князів Острозьких і Острозького повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, з якими він співпрацював. Визначено вагомий внесок М. Струменського в розвиток історичного краєзнавства. У **висновках** зазначено, що Михайло Струменський є яскравим прикладом особистості, у якій гармонійно поєдналися священник і науковець, історик, краєзнавець, архівіст. Наука давала цікавий матеріал його непересічному інтелекту, а віра в Бога – сенс життя, який він вбачав у служінні людям. Цю місію він виконав до кінця, розділивши трагічну долю тисяч репресованих священників внаслідок «Великого терору» 1937–1938 рр., що знищив величезний духовний потенціал народу.

Ключові слова: історичне краєзнавство, православ'я, Волинь, Михайло Струменський, Братство імені князів Острозьких, Острозький повітовий

комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, каталоги рукописних книг, музей.

Volyn local historian – priest Mykhailo Strumensky

Vitalii Bondarchuk,

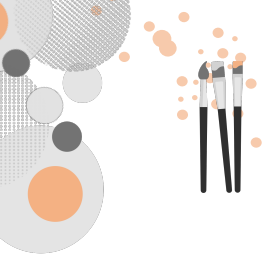
Candidate of Historical Sciences,

Chief Registrar of history museum collections of the

National University "Ostroh Academy"

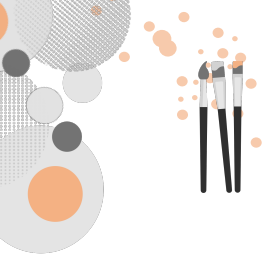
Ostroh City, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0006-3460-8542>

Abstract. *Significant transformations in public consciousness as a result of the war necessitate a special emphasis on preserving the historical memory of the people. In this regard, the activities of priests and church hierarchs have always been of great importance, who, by researching the history of villages, cities and towns, made a significant contribution to the development of local history, collaborated with scientific institutions, preserved religious and historical artifacts, and founded church repositories of antiquities, which grew into museums. Their cohort certainly includes priest Mikhail Konstantinovich Strumensky, who was shot by the NKVD in 1937. The purpose of the article: based on the archival documents and published works of Strumensky that have survived to this day, to trace his life and creative path and determine his contribution to the development of local history and museum work. The study used methods of analysis and synthesis that allow us to present a holistic picture of the priest's life in the context of the historical situation in the country at the end of the 19th - beginning of the 20th century and focus on particularly important facts, which are considered in chronological order. Results: a comprehensive study of M. Strumensky's scientific heritage was conducted, the*

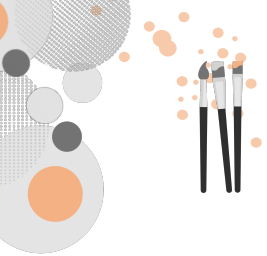
catalogs of manuscript books of the 14th – 17th centuries compiled by him, his articles dedicated to the history of the Orthodox Church, biblical and historical characters and church hierarchs and local history essays dedicated to the architectural monuments of Ostroh were analysed. It has been established that the objectivity, impartiality, and value of M. Strumensky's research is due to the fact that they are based on the processing of dozens of scientific publications by domestic and foreign authors and archival documents that were kept at that time in churches, monasteries, and private individuals and which, unfortunately, are lost today. The novelty of the study lies in the fact that for the first time the main results of the theological, historical and local history works of M. Strumensky have been introduced into scientific circulation, as well as documentary sources regarding his biography and the activities of the Brotherhood named after the Princes of Ostroh and the Ostroh County Committee for the Protection of Monuments of Art and Antiquities, with which he collaborated. The significant contribution of M. Strumensky to the development of historical local history has been identified. The conclusions state that Mykhailo Strumensky is a vivid example of a personality in whom a priest and a scientist, historian, local historian, and archivist harmoniously combined. Science provided interesting material for his extraordinary intellect, faith in God - the meaning of life, which he saw in serving people. He fulfilled this mission to the end, sharing the tragic fate of thousands of repressed priests as a result of the "Great Terror" of 1937–1938, which destroyed the enormous spiritual potential of the people.

Keywords: *historical local history, Orthodoxy, Volhynia, Mykhailo Strumensky, Brotherhood named after the Princes of Ostroh, Ostroh County Committee for the Protection of Monuments of Art and Antiquity, catalogs of manuscript books, museum.*

Постановка проблеми. Серед релігійних діячів Волині початку ХХ ст., які відігравали вагомий роль в культурному житті краю та сприяли розвитку краєзнавства і музейної справи, вагоме місце посідає священник Михайло Костянтинович Струменський, розстріляний на вироком НКВС в 1937 р. Вивчення його життєвого і творчого шляху, зокрема, його праць з історії церкви, богословських питань та краєзнавчих статей, у яких висвітлюються ще недосліджені сторінки створення музейних колекцій, є актуальною проблемою сучасної історичної науки і музеєзнавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Непересічна постать Михайла Струменського після його трагічної загибелі в 1937 р. була незаслужено забута протягом багатьох десятиліть. Лише в середині 1990-х років у зв'язку з підготовкою до святкування 80-річчя Острозького краєзнавчого музею незвичайна доля священника-краєзнавця, який зробив вагомий внесок у формування і вивчення збірок давніх рукописів, стародруків та архівних документів Острозького музею, стала предметом дослідження наукового співробітника Миколи Манька. На особливу увагу заслуговують його статті в збірниках: «Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму» [4, с. 91–102], «Острозькому краєзнавчому збірнику» [5, с. 220–225] та в енциклопедичних виданнях: «Острозька академія XVI – XVII ст.» [6, с. 427–248] та «Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку» [7, с. 552–553]. Важливий епізод з життя М. Струменського, що стосується врятування архіву з розгромленого на початку 1918 р. замку в с. Новомалин, описує Олена Бірюліна у статті «Витоки та історія роду Сло-Малинських за матеріалами Новомалинського архіву», опублікованій у збірнику «Волинська книга» [1, с. 29–30]. Як настоятель Христо-Воздвиженської церкви в м. Старокостянтинові М. Струменський згадується в монографії А. Й. Остальського «Ми не повинні боятися ніяких страждань» [9,

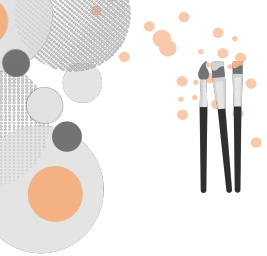

с. 116], як дописувач відомого мистецтвознавця П. М. Жолтовського – у праці «Листування Павла Жолтовського» (упорядник Кравченко І. Ю.) [3, с. 16].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Означені нечисленні розвідки лише коротко розкривають біографію Струменського та окремі епізоди його діяльності на ниві музейної справи. Зовсім недослідженими залишилися його опубліковані богословські праці, краєзнавчі статті, каталоги рукописних книг XIV–XVII ст., а також написані ним в 1919 р. протоколи засідань Острозького повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, які зберігаються в краєзнавчому музеї. Вивчення означених документів значно доповнить і розширить знання про особистість священника-науковця та його діяльність в галузі збереження історичних джерел.

Мета статті: на основі вивчення наявних наукових джерел, збережених донині архівних документів та опублікованих праць М. Струменського, простежити його життєвий і творчий шлях і довести його вагомий внесок у розвиток краєзнавства та музейної справи Волинського регіону.

Виклад основного матеріалу. Михайло Костянтинович Струменський був священником у п'ятому поколінні. Його пра-прадід Феодор Струменський служив у Свято-Михайлівській церкві села Горинка Кременецького повіту в останній чверті XVIII ст. Прадід Михайл закінчив Волинську семінарію в 1823 р. і в 1824 р. був рукопокладений у священники в с. Капустино Заславського повіту [19, с. 358]. Дід Полієвкт після закінчення Волинської семінарії 9 грудня 1851 р. був рукопокладений у священники в Свято-Михайлівську церкву в с. Горинка. Батько Костянтин Полієвктович закінчив Волинську семінарію в 1884 р. по першому розряду і служив у церкві в селі Хорошеві Уніївської волості Острозького повіту (тепер Шепетівського району).

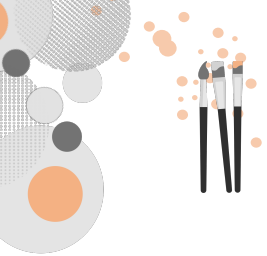
Михайло Костянтинович народився 14 вересня 1889 р. в с. Хорошеві, у якому на той час нараховувалось 148 дворів, 888 мешканців. До Острога було 35 верст (37,3 км). В історію село увійшло тим, що тут було виявлено Євангеліє, перекладене в 1581 р. на староукраїнську мову шляхтичем Валентином Негалевським з польськомовної версії антитринітарія Мартина Чеховича. Після закінчення Волинської семінарії, в 1910–1914 рр. Михайло продовжив богословську освіту в Московській духовній академії, що розміщалась в Троїце-Сергієвій лаврі. Навчання поєднував з дослідженням давніх рукописів і стародруків, які і в подальшому будуть пріоритетним предметом його наукових занять. Результатом вивчення збірок Московської духовної академії стала кандидатська робота «Книжкові та літературні інтереси у Троїце-Сергієвій лаврі з найдавніших часів до XVII ст.». За неї він отримав премію відомого церковного історика, археолога і богослова, засновника церковно-археологічного товариства і Братства в ім'я Пресвятої Богородиці при кафедральному соборі Казані, архієпископа – Димитрія (Самбікіна (1839–1908)). Став п'ятим магістрантом свого випуску і був залишений на рік для продовження наукових досліджень у Московській духовній академії, щоправда без звання і прав професорського стипендіата (рис.1).

Рис.1. Михайло Струменський. 1910 рр.

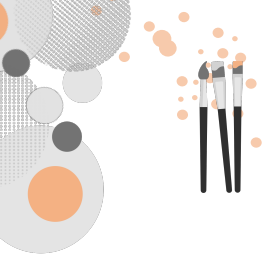
Перебування в Троїце-Сергієвій лаврі дало Струменському можливість закінчити Московський археологічний інститут, який давав базову освіту з археології та археографії; тут вивчали 29 предметів, була бібліотека, що нараховувала 16 000 томів і музей, у якому налічувалось 5000 експонатів. Отже, ґрунтовна богословська освіта і знання історії та археології дозволили йому плідно працювати в цих галузях, поєднуючи дослідження історії з теологічними студіями.

Ще навчаючись у Московській духовній академії Михайло Струменський публікувався в богословських і філософських журналах. Зокрема, у 12-му номері журналу для духовенства «Подорожній» («Странник») за 1913 р. надруковано його статтю «Відношення імператорів до давніх вселенських соборів», у 8-му та 9-му номерах філософсько-богословського журналу «Віра і розум» («Вера и разум»), що видавався при Харківській духовній семінарії, – статтю «Вчення апостола Павла про молитву». При написанні цієї статті молодий автор використав надзвичайно

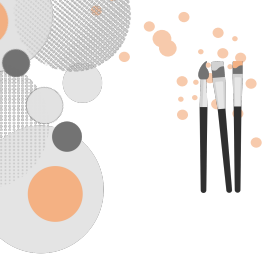
широке коло вітчизняних та іноземних досліджень, що свідчить про його неабияку ерудицію та знання іноземних мов. Це праці професорів Санкт-Петербурзької духовної академії: Олександра Бронзова «Сутність християнського розуміння молитви і обіти християн» (Читання, 1899.Ч.1.), Миколая Глубоковського «Благовіст св. Апостола Павла за його походженням і суттю» (СПБ, 1905. Кн.1), професора Київської духовної академії Д. І. Богдашевського «Послання Св. апостола Павла до ефесян» (Праці Київ. духовної академії. 1903 т. III, кн. 11), священника В. Н. Страхова «Друге послання св. апостола Павла фессалонікійцям» (Серг. Посад, 1911 р.), а також монографії німецьких теологів: Адольфа Дайсмана (Deismann) «Новозавітна формула «у Христі Ісусі» («Die neutestamentliche Formel «in Christus Jesus». Marburg. 1892) та Германа Гольтца (Goltz) «Молитва в ранньому християнстві. Історичне дослідження» («Das Gebet in der ältesten Christenheit. Eine geschichtliche Untersuchung». Leipzig. 1901), трактат англійського священника Семюеля Чадвіка (Chadwick) «Пастирське вчення святого Павла, його ідеали служіння» («The pastoral teaching of St. Paul his ministerial ideals Edinburg». 1907) та ін.

Християнське молитовне життя апостола Павла, – пише Струменський, – почалось після з'явлення йому біля Дамаська Христа, що визначило всю його подальшу долю. «Перед Дамаськом був розбитий і знищений лютий іудей-зилот, але воскрес великий проповідник Євангелія благодаті» (Глубоковський, с. 1) [12, с. 174]. Змінилось все світоспоглядання апостола, оскільки «з цього моменту центральне місце в його світовідчутті зайняла особистість Ісуса Христа» (Goltz. с. 83). з'явлення перед ним Христа поставило його в особисті життєві стосунки та тісний зв'язок із Ним. Змінилось відношення до Бога. Це вже було не боязке ставлення раба до свого господаря, а довірливе відношення дитини до свого батька, до якого можна звернутись: Авва! Отче! В молитвах

апостола Павла відсутні звернення до Бога, характерні для старого Завіту: Пантократор, Басилевс, Донат. Зате з'являються такі найменування Бога як «Бог любові і миру» (2 Кор.13, 11), Бог надії (Рим. 15, 13), «Бог і Отець наш, що полюбив нас і дав втіху вічну і надію благу» (2 Фес. 2, 16). Тепер він вже звертається не до Бога Авраама, Ісака та Якова, але до Отця Господа нашого Ісуса Христа; і замість того, щоб в основі своєї молитви посилатися на благодіяння Божі стосовно Ізраїлю, він зупиняє свою увагу на дарованому в Христі Ісусі спасінні всього людства [13, с. 365]. На це вказує створене ним словосполучення «ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» («в Христі Ісусі»). Наприкінці статті М. Струменський підбиває підсумок, вкотре акцентуючи значення молитви для віруючої людини, у якій «кожна людина заряджається духовною електрикою, духовною енергією, яка сходить в її душу по незримим і таємним проводам, що з'єднують небо із землею» [13, с. 375].

У 1914 р. в журналі «Богословський вісник» була опублікована стаття М. Струменського про архімандрита Полікарпа (Петра Гайтаннікова, 1787–1837), який очолював Московську духовну академію з 1823 до 1835 року. Ця праця Струменського відрізняється від більшості статей подібного роду тим, що в ній, крім коротких сухих фактів біографії, автор докладно і старанно розповідає про подробиці з життя архімандрита, які розкривають його як добру, порядну, скромну людину, не позбавлену, як і кожний, своїх вад і недоліків. За спогадами сучасників, «це була людина чужа нещирого вдавання, відкрита, незлобива, лагідна», «ми не чули, щоб він коли-небудь чимось похвалився і ніколи не бачили, щоб він сердився» [14, с. 353–354]. Призначений ректором Московської Академії всупереч бажанню Московського митрополита Філарета, архімандрит Полікарп нерідко мав з ним сутички, результатом яких стало звільнення його з посади ректора 14 грудня 1835 року. Несподівану звістку про це він прийняв спокійно, благодушно і

лагідно. Хоча він і обтяжувався своєю посадою, але розставатися з Академією, де пропрацював одинадцять років (1824–1835), було йому важко. У твердій свідомості, «що все, що з нами відбувається, приходить від руки Божої» – він, очевидно, черпав сили для перенесення важкого удару. У лютому 1836 р. він переїхав до Москви до Новоспаського монастиря, де і провів останній рік свого життя, займаючись науковими працями. Стаття Струменського глибоко і ґрунтовно розкрила діяльність незаслужено призабутого архімандрита Полікарпа (Гайтаннікова), який служив Церкві як своїми справами, так і своїм прикладом доброчесного життя і стійкості у випробуваннях, що випали на його долю.

Протягом 1915–1916 навчального року Михайло Струменський викладав у Вологодській духовній семінарії. Тут він склав каталог зібрання рукописів (250 одиниць), який був опублікований у Вологді через 3 роки в 1919 р. [15]. У каталозі коротко описано 7 рукописних книг XIV ст. на пергаменті: 2 Євангелія Апракос, Апостол Апракос, Ірмолой, Тріюдь Цвітна, Тріюдь Пісна і Цвітна та Святці. Далі перераховуються рукописи на папері. Серед них богослужбові книги: Четвероевангеліє XVI ст., Апостол XVI–XVII ст., Октоїхи, Стихіраї, Псалтирі, Служебники, Требники, Часослови, Устави; богословські трактати: Повчання Іоанна Златоуста, «Діоптра» Віталія ігумена Дубенського монастиря, «Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького, книги з історії, філософії, риторики, медицини на латинській мові: «Tractatus Theologicus De Deo optimo maximo. Uno in essentia, trino in personis, disputationibus scholasticis explanatus. Ex anno 1733 in annum 1734, die 21 septembris» (Богословський трактат про найвищого Бога. Єдиного за суттю, Триособового, поясненого у схоластичних диспутах. Із 1733 по 1734 рік, 21 вересня), «Brevis historiae philosophicae narratio» (Короткий виклад історії філософії) XVIII ст. «De arte rhetorica Gheophano Procopovicz olim ex variis

authoribus collecti» (Про мистецтво риторики, зібране Феофаном Прокоповичем у різних авторів), «Tractatus de tumoribus, vulneribus et ulceribus» (Трактат про пухлини, рани та виразки). Після кожної назви рукопису подана дата та спосіб написання (устав, півустав, скоропис), розміри сторінок (в лист, в пів листа, в четверть, в 1/8 листа), кількість сторінок і опис палітурки.

Ще під час навчання в Московській духовній академії в 1910–1914 рр. Михайло Струменський почав співпрацювати з Братством імені князів Острозьких, заснованим в Острозі в 1909 р. з місцевої інтелігенції священником Богоявленського собору Михайлом Тучемським з метою збереження визначної пам'ятки історії та архітектури – замку князів Острозьких та відкриття в його приміщенні краєзнавчого музею. Приїжджаючи до батьків на канікули, Струменський приділяв багато часу інвентаризації, опису та опрацюванню рукописів та стародруків братського давньосховища, вивченню історії Острога. Результатом цієї праці стала його стаття «З Острозької старовини» [16], надрукована в 1916 р. в науково-богословському журналі Московської духовної академії «Богословський вісник», який на той час очолював визначний релігійний філософ Павло Флоренський, та окремою брошурою в Троїце-Сергієвій лаврі (рис. 2).

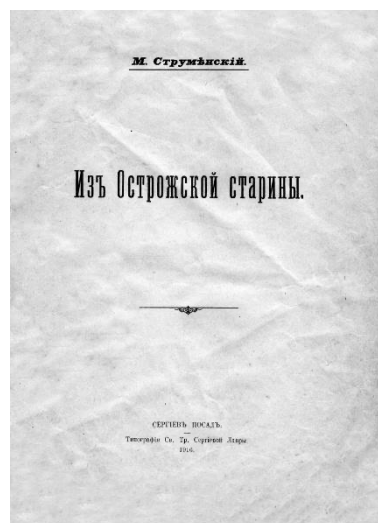
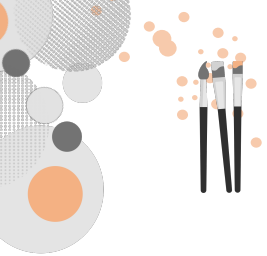
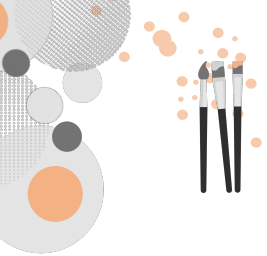

Рис. 2. Титульна сторінка статті «З Острозької старовини»

У статті розміщено історичний нарис про Острог та інформацію про давньосховище і бібліотеку Братства імені князів Острозьких. На особливу увагу заслуговують описи замку князів Острозьких, Богоявленського собору та колишнього монастиря і колегіуму єзуїтів, оскільки Струменський використовує в них документи з архіву Братства, які не збереглися до наших днів. Зокрема, перше вводить у науковий обіг описи монастиря 1795 р. і 1800 р., докладно описує мармурові надгробки князя Олександра Острозького і його дочки Анни Алоїзи Ходкевич, які знаходились у вівтарній частині храму [16, с. 12]. Після того, як монастир постраждав від пожежі, що трапилась 18 квітня 1821 р., обгоріла будівля стояла пустою протягом кількох десятиліть і врешті була розібрана на цеглу у 80-х роках XIX ст. На жаль, цінна пам'ятка монастирської архітектури XVII ст. була втрачена.

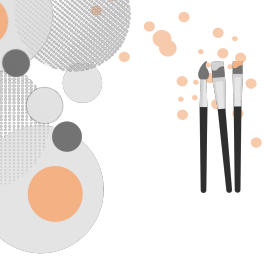
Така сумна доля могла б спіткати і замок князів Острозьких, якби його не отримало у своє розпорядження Братство ім. князів Острозьких і не вирішило влаштувати в ньому музей, бібліотеку, архів і залу для лекцій і читання. У майбутній Острозький музей, – пише Струменський, – поступають предмети старовини, книги, стародруки. Чи не найбільшою цінністю братської бібліотеки були рукописні книги, тому він приділив їм найбільше уваги. Струменський атрибутував і описав 13 богослужбових книг [16, с. 14–19]. Це був фактично перший друкований музейний каталог, який заслуговує на окреме дослідження. Тут ми лише обмежимося тим, що перерахуємо назви книг, які увійшли до цього каталогу: 1. Четвероевангеліє XVI ст., 2. Євангеліє Апракос XVI ст., 3. Апостол XVI століття, 4. Апостол 1609 року, 5. Служебник кінця XVI століття, 6. Устав церковний XVI століття, 7. Тріюдь Цвітна к. XVII – п. пол. XVIII ст., 8. Мінея загальна др. пол. XVII ст., 9. Мінея загальна кінця XVII ст., 10. Ірмологій нотний кінця XVII ст., 11. Ірмологій нотний 1785 р., 12. Ірмологій нотний 1751 р., 13. «Зерцало богословія» Кирила Ставровецького

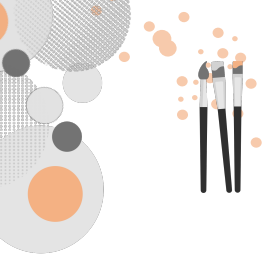
(Транквіліона) 1754 р. Свою статтю Струменський завершує палким патріотичним закликом вивчати історію рідного краю, збирати пам'ятки старовини і створювати давньосховища та музеї.

11 серпня 1916 р. в замку князів Острозьких відбулось відкриття музею. Вірогідно, в цей час Михайло Струменський перебував в Острозі і був присутній на урочистостях. Відгуком на цю знаменну подію стала його стаття «Реставрація замку князів Острозьких в Острозі», опублікована в 3-му номері журналу «Волинські єпархіальні відомості» за 1917 рік. «Отримавши замок у своє розпорядження, – пише Струменський, – молоде Братство ім. князів Острозьких активно взялося за його реставрацію. Усі реставраційні роботи в замку, проводилися з дозволу Імператорської Археологічної комісії під керівництвом колишнього Волинського єпархіального архітектора В. Г. Леонтовича, який стежить за роботами в замку і досі, спеціально приїжджаючи для цього з Києва» [17, с. 10]. За 2 роки (1912-1914) замок був приведений у належний вигляд, головним чином верхній і почасти середній поверхи. У 1914 році, з самого початку війни, тут розміщався лазарет місцевого комітету Червоного хреста. «В 1916 році 11 серпня на верхньому поверсі Вежі Мурованої відкрито музей та історичну бібліотеку. В той же день пам'яті покровителя Братства преподобного Феодора князя Острозького в замку відбулися річні урочисті збори Братства імені князів Острозьких під головуванням Преосвященнішого Євлогія – архієпископа Волинського і Житомирського. На цих зборах Володимир Леонтович виголосив промову, в якій дав коротке узагальнення всього того, що зроблено в замку для його реставрації і принагідно порушив питання і про інші архітектурні скарби м. Острога» [17, с.10].

Незабаром настали бурхливі часи революції і громадянської війни. У 1917 р. Струменський остаточно перебрався з Москви на Волинь; вірогідно, в

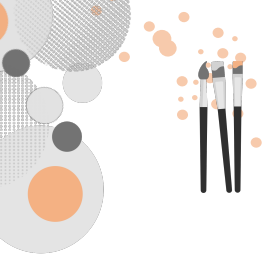

цей час він жив у батьківському домі в с. Хорошеві, а можливо, в Острозі, оскільки працював завідувачим архівом Острозького історичного музею, інвентаризував, описував і опрацьовував музейні колекції. Влада в Острозі змінювалась часто, були періоди, коли водночас в місті було дві влади і коли влади не було ніякої взагалі, панували анархія, безладдя і хаос. Після зречення від престолу царя Миколи II 2 березня 1917 р. повітовим комісаром від Тимчасового уряду в Острозі був призначений авторитетний педагог і колишній інспектор гімназій Василь Іванович Григорович (1881–1971). Від Української Центральної Ради в Острозі працювала Українська Військова Рада. Острожани зустріли лютневу революцію радісно як звільнення від нерозумного і безглузлого ладу. Здавалося, що все йде на краще, але це була наївна помилка. Деморалізовані солдати гарнізонів, що поверталися з фронту, охоплені класовою ненавистю до буржуїв і поміщиків, протягом літа, осені й зими грабували магазини, торгові лавки, поміщицькі замки і маєтки. Братство ім. князів Острозьких вирішило посилати своїх представників у розграбовані маєтки, щоб врятувати хоч якісь предмети старовини і мистецтва, що залишилися від грабіжників. Наприкінці грудня 1917 р. біля Острога в с. Новомалин був розгромлений замок князів Довгелло. За безпосередньої участі Михайла Струменського був врятований цінний історичний архів, який зберігався в замку. У Волинському краєзнавчому музеї зберігається звіт М. Струменського Братству ім. князів Острозьких, написаний 1 лютого 1918 р., про поїздки в розгромлений замок в с. Новомалин Острозького повіту 1 та 15 січня 1918 р. з метою спасіння залишків архіву. «1 січня 1918 р. я прибув до Острога і довідався від дружини отця Михайла (Тучемського) – Домнікії Миколаївни про те, що розгромлений Новомалинський замок, куди отець Михайл хотів послати кого-небудь за книгами. За порадою Д.М. я отримав від Української військової ради документ і від Голови Братства Іллі Павловича

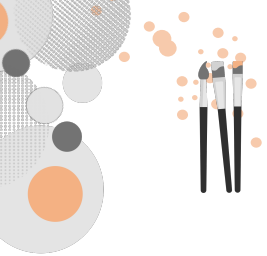
Івашкевича і разом з братом – капітаном ДКС поїхав 1 січня в Новомалин. Прибувши туди, я поговорив з керуючим (маєтком – В.Б.), показав йому папери і довідався від нього, що бібліотека розграбована. Я все ж таки пішов у замок. Увійшовши у двір, я побачив розкидані на землі папери, забруднені, розірвані, примерзлі до землі. Розгорнувши один-другий лист, я знайшов документи XVI–XVII ст. Тоді я зрозумів, що маю справу з документами архіву і почав підбирати їх з двору. Службовець запросив пройти в приміщення замку, сказавши, що там документів набагато більше. Дійсно, у передній кімнаті на підлозі було розкидано багато документів, все це було перемішано з соломою, в пилу і т. п. Ми почали збирати документи в мішок, оглянули замок. Картина представилася нашому погляду дуже сумна. Всі речі винесено. Багато прикрас (ліпнина, статуї) і вікна розбиті. Всюди видно пройшла рука грабіжника, яка не щадила навіть найпрекрасніших дзеркал, що були розстріляні, оскільки не піддавались прикладам гвинтівок. Зібравши в мішок документів, скільки було можливо, ми попрямували в Острог. Я, коли прощався з управляючим, знову вказав, що дію на підставі уповноважень Братства, яке є членом обласного товариства захисту і збереження старовини а також військової ради.

13 січня 1918 р. відбулось засідання в замку представників Братства ім. князів Острозьких щодо збереження старовини. Постановлено було послати за предметами старовини в розгромлені маєтки. Тому 15-го січня я поїхав вдруге в Новомалин і привіз звідти всі інші зібрані мною документи історичного архіву. Там залишився економічний архів у зруйнованому вигляді, але його ми не торкались. Багато документів були забруднені, мокрі. Їх довелось просушувати, очищати від бруду і складати. 1 лютого 1918 р. Член Братства М. Струменський» [18].

Внаслідок підписання Центральною Радою договору з Німеччиною і Австро-Угорщиною 9 лютого 1918 р, Україна була окупована німецькими і австро-угорськими військами. Всю весну, літо і осінь в Острозі були німці. Але, коли в листопаді 1918 р. в Німеччині відбулась революція, німецькі і австро-угорські війська було виведено з України; владу захопив Симон Петлюра. В Острозі зміна влади, як пише очевидець, відбулась «справді, як уві сні: увечері був начебто як гетьман Скоропадський, а вранці вже Петлюра. Місто було зайняте військами Петлюри без єдиного пострілу – охочих палити порох не виявилось» [11, с. 84]. Коли в лютому 1919 р. розпочалась Польсько-радянська війна. Острог кілька разів переходив з рук в руки: петлюрівців, червоноармійців, поляків. У травні 1919 р. Острог зайняли більшовики, розпочав роботу Революційний комітет на чолі з Якимом Мацутою. 18 червня 1919 р. за розпорядженням Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини та Острозького повітового відділу народної освіти в Острозі був створений Повітовий комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини на чолі з директором Острозького музею Йосифом Владиславовичем Новицьким. Секретарем комітету став Михайло Костянтинович Струменський, який на той час працював завідуючим архівом Острозького історичного музею.

Збереглися 10 протоколів засідань комітету, написаних його рукою. З них дізнаємось, що на першому засіданні Комітету 18 червня 1919 р. в замку князів Острозьких було затверджено його склад та інструкцію. Комітет був зобов'язаний: «1) Зареєструвати всі пам'ятки старовини та мистецтв, які перебувають у приватному чи громадському володінні чи користуванні району м. Острога та його повіту; 2) скласти докладний опис їх, зробити відповідні знімки, замальовки, карти, каталоги тощо; 3) помічати руйнування пам'ятників і його причини; 4) попереджати і виправляти всіма можливими

заходами руйнації всіх пам'яток старовини та мистецтва, які мають загальнодержавний і науковий характер, у чиїх би руках вони не перебували» [10]. Комітет мав право збирати пам'ятки мистецтва і старовини, мати свою лабораторію, кабінет, музей, архів, бібліотеку, а також свій бланк і печатку з написом «ОСТР.У.К.О.П.И.С» (аббревіатура з: «Острожский уездный комитет охраны памятников искусства и старины»). Місцем знаходження Комітету був Острозький історичний музей в замку князів Острозьких. Було вирішено прийняти Острозький історичний музей у відання Комітету, вважаючи його установою при комітеті; просити місцевий ревком дозволити взяти з місцевого реквізичійного відділу і помістити до музею всі книжки, картини і гравюри, а також порцеляну і бронзу та предмети, що мають історичний чи художній характер. Останнє рішення було особливо важливим. Замість хаотичних погромів і пограбувань родових замків, маєтків і монастирів, які чинили в 1917 р. деморалізовані солдати і селяни, охоплені класовою ненавистю до колишніх гнобителів, революційна влада діяла іншим чином, вилучаючи майно шляхом реквізицій, хоча, оскільки вартість майна не поверталась господарям, таке безоплатне вилучення точніше було б назвати експропріацією. Тим не менше, відділ при ревкомі, який забирав цінні речі, книги і твори мистецтва у багатих людей, називався реквізичійним. Завдяки ОСТРУКОПИСу ці речі попадали не до приватних осіб, а в музей, і таким чином ставали власністю держави і зберігались для історії. Отож, за безпосередньої участі Михайла Струменського було врятовано від загибелі цінні архівні і книжкові зібрання, історичні і мистецькі колекції із замків, маєтків, монастирів, установ Острога та навколишніх населених пунктів: Дермані, Межиріча, Новомалина, Плужного, Славуті та ін. [5, с. 223]. В Острозькому краєзнавчому музеї зберігається документ: «Опис книг та інших речей, дозволених Острозьким повітовим революційним комітетом 19 липня 1919 р. до передачі в бібліотеку

Острозького історичного музею зі складів реквізиційного відділу» [8], під яким стоять підписи Новицького, Доброчинського і Струменського (рис. 3).

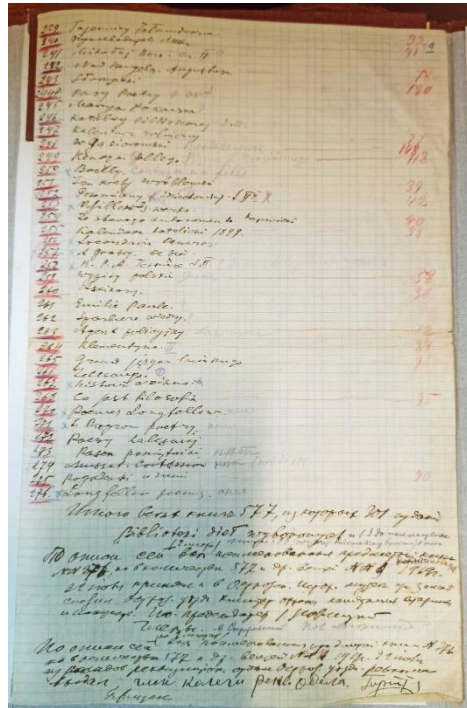
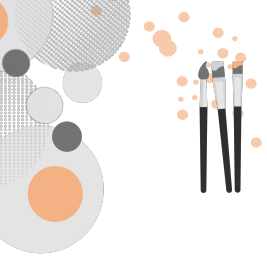

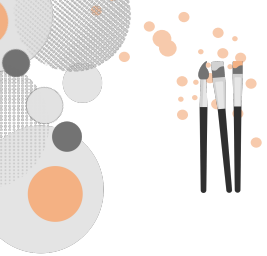
Рис. 3. Остання сторінка Списку речей, переданих з реквізиційного відділу Острозького ревкому в музей.

У документі перераховується 9 творів мистецтва: картина «Буря на морі», портрети невідомого в червоному, дами в старовинному платті, бронзові свічники, старовинні гравюри, чашка початку XIX ст. з портретом царя Олександра I. Крім того, в бібліотеку передавалось 577 книг. Серед них було кілька релігійних творів: католицький календар, Священна історія, популярна на той час двотомна біографія Ісуса Христа, написана французьким проповідником і письменником-домініканцем Анрі Дідоном в 1892 р. У списку значиться чимало історичних книг: «Жінки епохи Відродження», «Історичні нариси» Людовика Кубалі, «Коротка історія Франції», «Чотирьохрічний сейм» Валеріана Калінки (т.1-2), «Історія міста Острога» Станіслава Кардашевича, а також книги про історичних діячів і їхніх дружин:

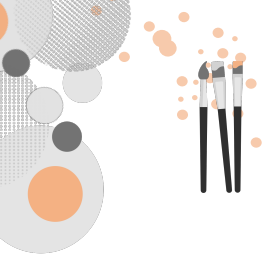

«Королева Ядвіга», «Наполеон», «Князь Юзеф Понятовський», «Пані Валевська» Вацлава Гонсьоровського, «Марисинька» Казимира Валішевського. Найбільше в списку творів польських та західноєвропейських письменників і поетів XIX ст.: Людвика Кондратовича (3 т.), Антонія Мальчевського, Адама Міцкевича (4 книги), Зигмунда Красінського, Олександра Фредро, Юзефа Ігнація Крашевського, Юзефа Дуніна-Карвіцького (1-4 т.), Марії Конопницької, Генріха Гейне, Альфреда де Мюссе, а також «Бібліотека польських письменників» XLIII (43) т., «Походження польської мови» «Довідкова енциклопедія» та ін. На останній сторінці підсумовано: «Разом усіх книг 577, з яких 301 з «Biblioteki dzieł wybranych» (Бібліотеки вибраних творів – В.Б.) та 13 додаткові. Разом 588. За описом цих всіх поіменованих книг предметно 276, але в кількості 577 та інших речей 9 (дев'ять) 1919 року 22 липня прийняв і в Острозький історичний музей склав Острозький повітовий комітет охорони пам'яток старовини і мистецтв: Виконуючий обов'язки голови Й. Новицький, члени: М. Струменський, П. Доброчинський. За описом цим на 3-х аркушах усі поіменовані предметно книги № 276, але в кількості 577 та інших речей 14 (17) 1919 року 22 липня зі складів реквізиційного відділу Острозького повітового ревкому видав член колегії реквізиційного відділу Берензон (Герензон)» [8].

Протоколи подальших засідань ОСТРУКОПИСа до серпня 1919 р. свідчать про активні дії комітету щодо збереження замку князів Острозьких та інших архітектурних пам'яток Острога, а також про археологічні дослідження. Для прикладу наведемо виписки деяких рішень: «звернутися до ревкому та у Відділ освіти з проханням авансувати музей на його невідкладні потреби сумою в 3,000 руб., звернутися до відділу освіти з проханням запропонувати вчителям повіту зібрати відомості про місця знаходження рукописів, стародруків та побутових предметів, а також про руйнування пам'яток історії

та мистецтва; замкнути Луцьку вежу, попередньо очистивши її від сміття; провести розкопки 2-х курганів, що залишилися на так званих Карпатах (район Острога – В.Б.) і 1-го кургану в долині Карпат, а також на Замковій горі і в підвальній кімнаті замку; просити Волгубкомітет про асигнування на працю Острозького історичного музею 32,100 рублів та на спеціальні потреби та організацію Комітету Охорони 50,000, разом 82, 100 рублів; очікувані для отримання вже асигновані Відділом Народної освіти 3,000 руб. розподілити на потреби музею, причому 925 крб. залишити на обладнання музею та архіву, а також на розкопки, а 2,075 розподілити між 4 службовцями музею порівну в рахунок авансу з 20 липня по 20 серпня, а також на сплату за червень місяць сторожу; просити Миколу Івановича Цвікевича скопіювати портрети князя Януша Острозького та Беати Костелецької, на що відпустити йому на матеріал та витратити і за роботу 250 рублів; влаштувати ринву на даху з боку балкона замку для спуску води в бік рову; затвердити службовців в Острозькому історичному музеї з таким розподілом їхньої роботи та такими ставками: зберігач музею та завідувач історико-археологічного відділу Й. Новицький – 1500 руб.; архіваріус М. Струменський – 1200 руб., завідувач археографії П. Доброчинський – 1200 руб., бібліотекар В. Скржипківська – 1000 руб., діловод М. Тучемський – 900 руб.; служитель Ф. Статкевич – 300 руб.; отримані у вигляді допомоги від Острозького повітового відділу народної освіти 15, 000 рублів розподілити так: по 1, 000 рублів за рахунок платні по 1 серпня цього року за роботи в музеї М. К. Струменському, П. О. Доброчинському, В. Г. Скржипковській, отцю Михайлу Тучемському, І. В. Новицькому, служителю Ф. Статкевичу допомога в 100 рублів, всього 5 100 рублів; 9,000 рублів залишити на папір для видань музею, а решту 900 рублів розподілити на потреби музею» [10].

Коли в середині серпня 1919 р. Острог зайняли польські війська, Комітет прийняв рішення: звернутися до нової влади і польського командування щодо затвердження прав Комітету та музею, зареєструвати Комітет охорони та його інструкції у належних установах існуючої в місті польської влади; попросити комендатуру надати Комітету право відібрати до музею всі предмети музейного характеру, що мають відношення до радянської влади, як, наприклад, плакати, зняті з робітничого клубу, портрети Леніна, печатки, накази вилучені в установах, а також видавати до музею всі плакати, накази та оголошення, опубліковані польською владою [10]. Зважаючи на падіння курсу радянських грошей було вирішено обміняти 9,000 радянських грошей на папір, на керенки або миколаївські (номінальні втрати 60%) у нововідкритій міняльній конторі. 11 вересня 1919 в місцевій міняльній конторі в будинку Маршада обміняно 9,300 радянських рублів, за які отримано 700 руб. царськими за курсом 6 крб. за 1 крб. і 4 500 керенками [10].

ОСТРУКОПИС активно працював до 6 жовтня 1919 р. У серпні і вересні за розпорядженням ОСТРУКОПИСа Михайл Струменський та Павло Доброчинський їздили у відрядження в Національний інститут імені Оссолінських і археологічний музей у Львові, у архів в м. Славута, на паперову фабрику в містечко Понінки, щоб закупити папір для потреб музею [10]. 6 жовтня 1919 р. відбулось останнє засідання ОСТРУКОПИСа, на якому було вирішено: 1) «З огляду на нестачу коштів на видання, дорожнечу друку та відсутність необхідного матеріалу для видання, дозволити отриманий з Понінківської фабрики папір № 8 продати; надлишок грошей, якщо такий буде, витратити на потреби Острозького музею, а нестачу, якщо виявиться, поповнити з каси Комітету. 2) Через від'їзд П.Ф. Доброчинського та М.К. Струменського – членів комітету на місця своєї постійної служби, вважати комітет таким, що припинив свої функції та повноваження з 6 жовтня

1919 року» [10]. Вірогідно, ОСТРУКОПИС як установа радянської влади був закритий польською адміністрацією і усунутий від музейної роботи.

Михайло Струменський виїхав з Острога, вірогідно, в Полонне, де викладав у гімназії, а в радянський час – в трудовій школі [5, с. 223]. Відомо, що, він одружився з дочкою священника Антоніною Пилипівною Коханевич, у 1921 р. був висвячений на священника в Житомирі єпископом Острозьким Аверкієм, 1 березня 1921 р. став настоятелем Хресто-Воздвиженського соборного храму в Старокостянтинові (рис. 4).

Рис.4. Михайло Струменський. 1920-1930 рр.

Хресто-Воздвиженський храм сильно постраждав після бомбардування міста 21 червня 1919 р. (рис. 5). Як писав благочинний Старокостянтинівського округу Іоанн Баранович в листі до Кременецького єпископа Діонісія від 20 квітня 1920 року: «Соборна церква являє собою руїну, так як згорів дах і купол церкви і дзвіниці, а тому кандидатів, а особливо гідних

на протоієрейську посаду в соборі до цих пір не знаходилось» [9, с. 116]. Старий настоятель церкви о. Никанор Сізінкевич помер на початку грудня 1919 року. Сам І. Баранович відмовився від цієї посади.

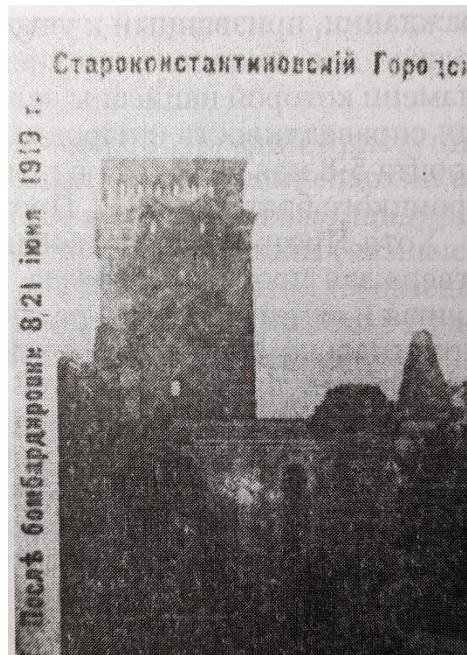

Рис. 5. Христо-Воздвиженський собор. 1919 р.

23 квітня 1920 р. тимчасовим настоятелем собору був призначений Аркадій Остальський – однокурсник Михайла Струменського по Волинській духовній семінарії. 1 березня 1921 р. його змінив Струменський. Варто додати, що Аркадій Остальський був розстріляний 29 грудня 1937 р. на полігоні НКВС під Москвою, в 1989 р. реабілітований, в 2000 р. причислений до лику святих новомучеників, в 2011 р. вийшло двотомне зібрання його творів під назвою «Ми не повинні боятися ніяких страждань».

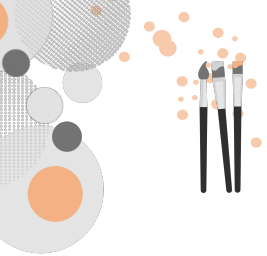
Після завершення Польсько-радянської війни підписанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 року, Старокостянтинів опинився на підрадянській частині Волині. Ясно розуміючи, як безжалісно «безбожна влада» ставиться до священників, «що сіють релігійний дурман» і заважають атеїстичному вихованню, і які через це доведеться витримати приниження та

випробування, Михайло Струменський не покинув парафії, не переїхав за кордон, де жити було б легше, а залишився настоятелем соборної церкви в Старокостянтинові і ніс нелегкий послух служіння Богу і людям до кінця. Не збереглося майже ніяких документальних свідчень про життя отця Михайла в 1920-ті роки. Очевидно, що він займався ремонтом храму, сумлінно виконував обов'язки настоятеля, продовжуючи традицію своєї династії, цікавився історією та краєзнавством. Збереглась фотографія, зроблена приблизно в 1935-1936 рр., яка свідчить, що в отця Михайла була велика сім'я (рис. 6).

У центрі на світлині – Михайло Струменський, справа від нього сидить юнак, очевидно старший син, за ним – дві старші дочки. Зліва від нього старенька жінка (мати або теща). За нею стоїть дружина Антоніна Пилипівна. На стільчику біля ніг отця Михайла сидить маленька дівчинка 3-4-х років, очевидно, дочка Анна, біля неї дівчинка 5-6-ти років, очевидно, дочка Ірина.

Рис.6. Сім'я М. Струменського. 1935-1936 рр.

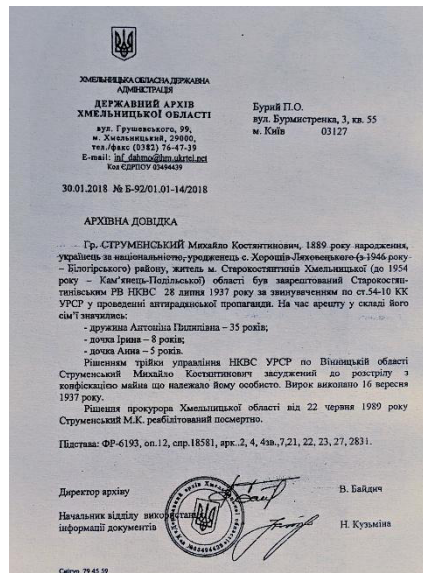

Навесні 1925 р. Михайл Струменський згадується в листуванні Павла Миколайовича Жолтовського, у майбутньому відомого мистецтвознавця, якому він допомагав у дослідженні церковної старовини. У листі від 27 березня 1925 р. до свого вчителя, видатного українського фольклориста та етнографа Василя Григоровича Кравченка, який на той час очолював етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею в Житомирі, Павло Жолтовський пише: «Карточку Старокостянтинівського собору, одержану мною від священника Струменського, прошу передати Оресту Оксентійовичу» [3, с.16]. Мається на увазі відомий історик, краєзнавець, археограф та архівіст, співзасновник Волинського єпархіального давньосховища Орест Авксентійович (Оксентійович) Фотинський (1862–1931).

У липні 1937 р. почалися небувалі за масштабом розстріли неугодних владі людей. За документально підтвердженими даними, у 1937-1938 роках з політичних мотивів було засуджено 1 344 923 особи, з них 681 692 засуджено до вищої міри покарання. Вироки до розстрілу виносилися без будь-якого суду Трійками НКВС і негайно приводились у виконання. 2 липня 1937 р. було прийнято рішення Політбюро ВКП(б) по проведенню широкомасштабних операцій по репресуванню цілих груп населення. Для виконання цього рішення 30 липня 1937 р. вийшов «знаменитий» наказ № 00447 по «репресуванню кулаків, кримінальників та інших антирадянських елементів» за підписом М. Єжова [2, с.61]. Під «антирадянськими елементами» малися на увазі не лише колишні дворяни і білогвардійці, а й діячі церкви. Це був кінець першої безбожної п'ятирічки, яка повинна була покласти кінець релігії. Почався тотальний наступ на церкву та віруючих. У 1937 р. було закрито 8000 храмів, ліквідовано 70 єпархій і вікаріатств, розстріляно 60 архієреїв (загалом

за роки радянської влади їх постраждало понад 300, понад 250 з них були страчені або померли в ув'язненні) [2, с.102].

Трагічна доля не обійшла стороною і Михайла Костянтиновича Струменського. 28 липня 1937 р. він був звинувачений по статті 54–10 КК УРСР у проведенні антирадянської діяльності і заарештований НКВС. Серед головних звинувачень проти нього фігурувала агітація за відкриття закритих владою православних храмів у селах Старокостянтинівщини. Після допитів і слідства рішенням трійки НКВС по Вінницькій області Михайло Костянтинович Струменський був засуджений до розстрілу з конфіскацією майна, що належало йому особисто. Вирок виконано 16 вересня 1937 р. На момент арешту, як сказано в протоколі НКВС, з ним проживала дружина Антоніна Пилипівна 35 років, дочка Ірина 8 років і дочка Анна 5 років. Проте, на фотографії сім'ї Струменських видно, що в нього були ще й троє старших дітей. Рішенням прокуратури Хмельницької області від 22 червня 1989 р. Струменський Михайло Костянтинович був реабілітований посмертно (рис. 7).

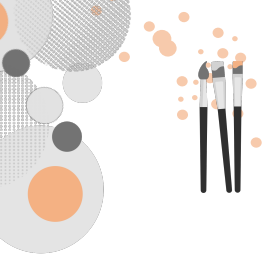
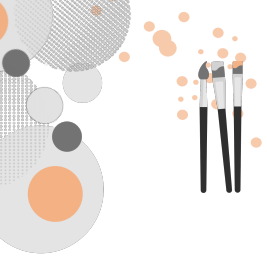

Рис.7. Довідка з Державного архіву Хмельницької обл. про розстріл і реабілітацію Михайла Струменського.

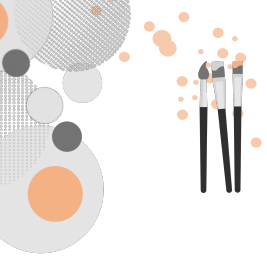
Висновки. Отже, вивчення наукової спадщини М. Струменського, а також документів, які свідчать про його активну участь в роботі Братства імені князів Острозьких та Острозького повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, дозволяють заповнити прогалини в його біографії, спонукають до висновку про його вагомий внесок у складання каталогів рукописних книг XIV–XVII ст., яке базувалось на його ґрунтовній богословській та історичній освіті, та дозволяють оцінити об'єктивність і неупередженість його богословських праць та краєзнавчих нарисів, що обумовлювались опрацюванням десятків публікацій вітчизняних і закордонних авторів та архівних джерел. Не менш важливою, ніж наукова, була практична діяльність Струменського по врятуванню документів, стародруків, творів мистецтва і старовини в буремні роки революції та громадянської війни, завдяки чому цінні артефакти не губились безслідно, а ставали базою музейних колекцій. Михайло Струменський є яскравим прикладом особистості, у якій гармонійно поєдналися священник і науковець, історик, краєзнавець, архівіст. Його наукову спадщину і музейну діяльність можна оцінити як збереження історичної пам'яті для наступних поколінь. Наука давала цікавий матеріал його непересічному інтелекту, а віра в Бога – сенс життя, який він вбачав у служінні людям, яким би важким воно не було і яких би жертв не потребувало. Свою місію він виконав до кінця, за радянських часів, на жаль, вже тільки як настоятель храму, але не як науковець, оскільки зневажливе ставлення до релігійних діячів не лише ускладнювало наукову роботу, але й робило її неможливою. Знищуючи священство, «безбожна влада» знищувала величезний інтелектуальний і духовний потенціал народу. І все ж наукову спадщину священників-інтелектуалів знищити не вдалося.

Праці Михайла Струменського не канули в Лету і не пропали безслідно. Ними користуються архівісти, працівники музеїв і бібліотек, студенти духовних семінарій і академій. Звідси випливає ще один філософський висновок про те, що на відміну від матеріальних набутків, духовні надбання залишаються назавжди і приносять користь вдячним нащадкам.

Список використаних джерел

1. Бірюліна О. Витоки та історія роду Єло-Малинських за матеріалами родинного архіву. *Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. Наук. зб. Вип. 1.* Острог, 2005. С. 29 – 30.
2. Бутовський полігон. 1937 – 1938. Книга Пам'яті жертв політичних репресій. Випуск 8. М: видавництво "Альзо", 2007. 400 с. (мова оригіналу російська).
3. Кравченко І.Ю. Листування Павла Жолтовського. К., 2012. 188 с.
4. Манько М.П. Церковні краєзнавці Волині – дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини Острозької слов'яно-греко латинської академії. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині.* Острог, 2009. Вип. 2. С. 91 – 102.
5. Манько М.П. Михайло Струменський – один з реабілітованих історією. *Острозький краєзнавчий збірник. Вип. 11.* Острог: видавництво Свиначук Р.В., 2019. С. 220 – 225.
6. Манько М.П. Струменський Михайло (р .н.? – р. с. ?). *Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедія.* Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011 р. с. 427 – 428.
7. Манько М.П. Струменський Михайло (нар. 24.09.1889, с. Хорошів Острозького повіту Волинської губернії (нині Білогірський район Хмельницької області) – пом. 16.09. 1937 р. м. Проскурів (нині м.

Хмельницький). *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання*. Острог: видавництво національного університету «Острозька академія», 2019. С. 552 – 553.

8. Опис книг та інших речей, дозволених Острозьким повітовим революційним комітетом 19 липня 1919 р. до передачі в бібліотеку Острозького історичного музею зі складів реквізиційного відділу. Острозький краєзнавчий музей. КН-3831. III-Д-447. (мова оригіналу російська).

9. Остальський А.Й. «Ми не повинні боятися ніяких страждань». Житомир, 2011. 464 с. (мова оригіналу російська).

10. Протоколи засідань Острозького повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. Острозький краєзнавчий музей КН – 5762, III Д – 1175. (мова оригіналу російська).

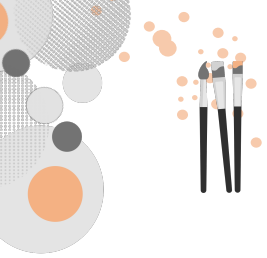
11. Рафальський С.М. Що було і чого не було. Замість спогадів». Лондон, 1984. С.84. (мова оригіналу російська). URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/rafalsky_chno_bylo_i_chego_ne_bylo_1984__ocr.pdf [7.03.2026].

12. Струменський М.К. Вчення апостола Павла про молитву. *Віра і розум*. 1914. № 8. кн. 2. с. 173 – 182. (мова оригіналу російська).

13. Струменський М.К. Вчення апостола Павла про молитву. *Віра і розум*. 1914. № 9. с. 358 – 375. (мова оригіналу російська).

14. Струменський М.К. Архімандрит Полікарп (Гайтанніков) [1787 – 1837]. *Богословський вісник*. 1914. Т. 3. №10-11. С. 353 – 359. (мова оригіналу російська).

15. Струменський М. Вказівник старовинних рукописів. Каталог відділу Бібліотеки. Вологда: Вологодська Радянська Публічна Бібліотека. Друкарня Спілки Північних Кооперативних Спілок. 1919. 28 с.

16. Струменський М.К. З Острозької старовини. Сергіїв посад: друкарня Св. Троїце-Сергієвої лаври, 1916. Відтиск з журналу *«Богословський вісник»*, січень 1916 р. 19 с. ОКМ КН - 6028, VI - К -765. (мова оригіналу російська).
17. Струменський М.К. Реставрація замку князів Острозьких в м. Острозі. *Волинські єпархіальні відомості*. 1917. №3. С.3 – 10 с. (мова оригіналу російська).
18. Струменський М. Звіт Братству імені князів Острозьких від 1 лютого 1918 р про поїздку в розгромлений замок в с. Новомалин з метою врятування історичного архіву. Волинський краєзнавчий музей. Архів Братства імені князів Острозьких. ІНВ. КДФ – 553. Арк. 555 – 555 зворот (мова оригіналу російська).
19. Теодорович М.І. Волинська духовна семінарія. Почаїв: друкарня Почаївської Успенської лаври, 1901 (мова оригіналу російська).